

17. Yüzyılın Ortalarında Hicaz'da Osmanlı Devleti: Şerif Zeyd bin Muhsin (1632-1666) Dönemi Üzerine Bir Çalışma

The Ottoman Empire in the Hejaz in the Mid-17th Century: Research on the Reigns of Sharif Zeid bin Muhsin (1632-1666)

Attallah ALRAWASHDEH¹

*Sorumlu yazar/Corresponding author:
Attallah Alrawashdeh (Doktora Öğrencisi),
Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tarih Bölümü, Kocaeli, Türkiye.
E-posta: atalla.rawashdeh@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8528-6164

Başvuru/Submitted: 14.03.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested:
25.05.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
29.05.2023
Kabul/Accepted: 01.06.2023
Online Yayın/Published Online: 27.06.2023

Atıf/Citation: Alrawashdeh, Attallah. "17. Yüzyılın Ortalarında Hicaz'da Osmanlı Devleti: Şerif Zeyd bin Muhsin (1632-1666) Dönemi Üzerine Bir Çalışma" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 1-23.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1265201>

öz

Bu makale, Zeyd bin Muhsin'in 1632-1666 yılları arasında Mekke şerifliğini üstlendiği döneme ışık tutarak, 17. yüzyılın ortalarında Hicaz bölgesini incelemeyi amaçlamaktadır. 17. yüzyıl, Osmanlı tarihinde, özellikle topraklarını ve taşrada egemenliğini muhafaza etme meselesi bakımından önemli bir dönemdir. Hem Safevilerle tekrarlanan çatışmalar, hem de Yemen'in kaybedilmesi, Osmanlı Devleti'ni Hicaz bölgesinin yönetimi ve muhafazası konusunda kritik bir sürece sürüklemiştir. Hicaz, Müslümanların uğrak yeri olan, dini ve manevi hüviyete sahip Mekke-i Mukerreme ve Medine-i Münevver'e'yi içinde barındırması cihetiyle önemli konuma sahiptir. Hicaz, güneyde Hint Okyanusu'ndan gelen ticaret yolu üzerinde bulunması ve Cidde limanı olmak üzere birçok limana sahip olması nedeniyle de önemli ticaret merkezlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Çalışma, Arap ve Osmanlı kaynakları ile Osmanlı arşiv belgelerine dayanmaktadır. Bu makalede, Osmanlı döneminde Mekke şerifliği, Şerif Zeyd'in Osmanlı merkezi yönetimi, Arap kabileleri, Cidde ve Medine idarecileri ve İran hacılarıyla münasebetleri ele alınmaktadır. Medine'deki otoritesinin zayıflığına rağmen Şerif Zeyd, şeriflik makamının yetkilerini elinde tutarak yaklaşık 35 yıl bu görevde kalmayı başarmıştır. Şerif Zeyd, İranlı hacıların faaliyetlerini iyi bir şekilde yönetmiştir. Zekâsı ve sadakati sayesinde, yalnızca şerifliği sırasında değil, ondan sonraki onlarca yıl boyunca da Hicaz'da Osmanlı yönetimini tahkim etmeyi başarmıştır.

Anahtar kelimeler: Hicaz, Mekke şerifi, Hac, Zeyd bin Muhsin, Osmanlı Devleti, Mekke Şerifliği, Safevî Hacıları

ABSTRACT

This article aims to investigate the Hejaz region during the mid-17th century with a particular focus on the reign of Zeid bin Muhsin as the Sharif of Mecca between 1632-1666. The 17th century holds significant historical importance for the Ottoman Empire, particularly concerning the preservation of its territories and sovereignty in regions geographically distant from the Ottoman capital. The Ottoman Empire faced numerous challenges during this period, including recurring conflicts with the Safavid Empire and the loss of Yemen, which placed

the management and protection of the Hejaz region in a critical position. The Hejaz region holds great religious significance due to housing the holy cities of Mecca and Medina and drawing Muslims from all corners of the world. Its affiliation with the Ottoman Empire added a religious and spiritual dimension to the Ottoman sultans. Moreover, the Hejaz played a crucial role as a major commercial center situated along the trade route carrying goods from the Indian Ocean and Yemen. Additionally, it boasts strategic ports, including the port of Jeddah. To delve into these matters, this article examines various aspects under five main headings by drawing upon both Arab and Ottoman sources as well as documents from the Ottoman archives. These categories encompass the region of the Hejaz and the institution of the Sharifate of Mecca, the relationships with Arab tribes, the rulers of the Jeddah region, the rulers of Medina, and the approach taken toward Safavid pilgrims visiting the Hejaz. Despite the Sharif's limited authority in Medina, Sharif Zeid effectively maintained the powers of the Sharifate of Mecca and skillfully managed it for approximately 35 years. His intelligence and loyalty allowed him to handle the groups of Safavid pilgrims adeptly, thereby not only consolidating the foundations of Ottoman rule in the Hejaz during his tenure but also for the several decades that followed.

Keywords: Hejaz, Sharif of Mecca, Hajj, Zeid bin Muhsin, Ottoman Empire, Sharifate of Mecca, Safavid Pilgrims

EXTENDED ABSTRACT

This article aims to shed light on the region of the Hejaz in the mid-17th century by discussing the reign of Zeid bin Muhsin as the Sharif of Mecca between 1632-1666. The study relies primarily on Ottoman archives, as well as modern and contemporary historical sources. Through an introduction and five chapters, the study discusses the general conditions in the Hejaz and the nature of Ottoman relations with the Sharifate of Mecca.

The introduction of the study presents an overview of the conditions in the Hejaz during the first third of the 17th century. The period before Zeid bin Muhsin's appointment as the Sharif of Mecca was full of power struggles among the Sharifs. The Sharifs' Council of Mecca gradually lost its power to choose the person who holds the position of the Sharif of Mecca due to frequent internal conflicts and divisions. The withdrawal of Ottoman forces from Yemen in the 1630s upon losing hope of staying in Yemen and taking its financial dues marked a turning point in the Ottoman Empire's position toward the Arabian Peninsula. The soldiers who withdrew from Yemen then occupied Mecca. The Ottomans realized that they had to make a serious intervention, so they prepared a military force, liberated Mecca, and appointed Zeid bin Muhsin as Sharif under their supervision.

The first section discusses details about the Ottoman Empire's merger of the position of Jeddah's Sanjak-Bey with the position of the Sheikh of Masjid al-Haram to strengthen its control and surveillance of Mecca. Zeid bin Muhsin worked hard to maintain his powers as the Sharif of Mecca by repeatedly rejecting encroachments on his powers and demanding half of Jeddah's port revenues. Sharif Zeid often stood in the face of Jeddah's Sanjak-Bey and his repeated attempts to interfere in Mecca's affairs, and Zeid succeeded in regaining some of his powers.

The second section examines the deals and agreements with Arab tribes to ensure they would not interfere with the Hajj caravans and trade, which was considered one of the most important duties of the Sharif of Mecca. The Sharif of Mecca considers Arab tribes as an important source of logistical support in terms of providing him with horses, camels, soldiers, and certain food products. The tribes had been socially marginalized, leading to the emergence

of repeated rebellions in the Arabian Peninsula in the 17th century. The Sharif of Mecca had to use his diplomatic skills to maintain good relations with the tribes and prevent any potential conflicts.

The third section focuses on the management of Medina and the nature of its population. The Ottoman Empire strongly desired to control Medina and diminish the role of the Sayyids and Sharifs. The assassination of Judge Zafer in Medina marked a turning point, as Sharif Zeid was accused of his murder, and the Ottomans worked hard to manage Medina through the figure of the Sheikh of al-Masjid an-Nabawi.

The security of pilgrims was the most important issue that preoccupied the Ottomans in the seventeenth century, as Ottoman subjects had suffered greatly from the attacks by Arab tribes during the Hajj. The fourth section of the study examines the policy that was adopted in the Hejaz to manage Hajj operations and how the Sharif of Mecca dealt with Hajj caravans coming to Mecca. The Ottoman Empire decided to prevent the subjects of the Safavid Empire from performing the Hajj as a way of pressuring the Safavids during their long-standing conflict. Sharif Zeid dealt with this ban smartly and managed to maintain his status with the Ottoman Empire. The study also presents important observations about the pilgrims coming from the Safavid Empire and the nature of their presence in the Hejaz, as well as about the Sunni-Shiite conflict by focusing on the observations of the Moroccan traveler, al-Ayyashi.

The fifth and final section of the research focuses on some of Mecca's administrative, economic, and social aspects. This last section discusses the problem of high prices and the crucial commodities in the Hejaz, as well as the prominent figures associated with Sharif Zeid who helped him manage and protect Mecca and its essential maintenance and reconstruction operations. The article finishes by affirming that Sharif Zeid had prevented the separation of the Hejaz from the Ottoman Empire and strengthened the Ottoman presence in the region without losing his powers or the advantages of his position.

Giriş

Osmanlı Devleti, Mekke şerifliğinin, 1517'den sonra Memlûk Devleti'nin vesayetinden Osmanlı Devleti'nin himayesine gönüllü ve mücadelesiz geçişini müteakiben Mekke-i Mükerrerme ve Medine-i Münevvere'ye büyük önem verip özel bir muamele uygulamıştır. O dönem Hicaz'daki en önemli şahsiyet Mekke şerifi idi. Osmanlı padişahlarının Mekke şeriflerine hürmet gösterdiği¹, bu hürmetin şu iki ana sebepten kaynaklandığı konusu tarihî kaynaklar tarafından doğrulanmaktadır: İlk sebep, “Allah'a ve Peygamberine itaat edin. Ey Ehl-i beyt şüphesiz Allah sizden pisliği giderip sizi tertemiz yapmak ister”² ayetine dayandırılabilir. Bilindiği gibi Mekke şerifleri Hz. Muhammed'in soyundan gelmektedir ve bu 17. yüzyıl şiirlerine sıkça yansımıştır³. İkinci sebep ise, Kâbe'yi korumaları, Hac ibadetinin ifasındaki rolleri, hacılar ve mücavirleri koruma hususundaki üstlendikleri görevlerden kaynaklanmaktadır⁴.

17. yüzyılda ortaya çıkan yeni kritik olaylar sonucunda Osmanlı Devleti'nin merkezden uzak bölgelerdeki kontrolü açık bir zafiyet yaşamaya başladı. Bu dönemde Anadolu'da ve diğer bölgelerde sık sık isyanlar çıktı. Osmanlı Devleti iç yönetim boşluğu ve yolsuzluk nedeniyle daha büyük bir tehlikle karşı karşıya kalmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin rakiplerinin güçlenmesi açıkça onun çıkarlarını tehdit etmekteydi. Örneğin, Osmanlı Devleti doğuda Safevîlerden, batıda Avrupalılardan gelen tehditlerle, güneyde ise hem Yemen'in bölünmesi ve Zeydî İmam başkanlığında bir devlet kurulma tehlikesi ve Habeşistan'daki ayrılıkçı hareketlerin ortaya çıkardığı problemlerle hem de Portekiz ve Hollanda'nın Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu'ndaki tehdit-vâri hareketleri ile karşı karşıya bulunuyordu. Hicaz, Arap Yarımadası'ndaki stratejik konumu, Yemen, Irak ve Mısır arasında vazgeçilemeyecek bir temas noktası olması bakımından önemli bir yerdi.

Bu araştırmada, Şerif Zeyd bin Muhsin bin Hüseyin'in şerifliğine ve dönemin önemli olaylarına ışık tutarak, genel olarak Hicaz bölgesinde ve özel olarak da Mekke'de 17. yüzyılın ortalarında yaşanan sosyal, siyasi, iktisadi olayları ve bunların Osmanlı Devleti, Hicaz ve Mekke-i Mükerrerme üzerindeki yansımaları açıklanmaya çalışılmıştır.

Öncelikle, Zeyd'in Mekke şerifliğini üstlenmeden önceki Hicaz'ın durumunun kısaca açıklanması gerekmektedir. Şerif Hasan'ın vefatı ve 16 yılı aşkın süren şerifliği 1585-1601 sona erdikten sonra, çocukları ve torunları Mekke'de onun yerine iktidarı ele geçirmek için mücadele etmeye başladılar.

Şerifliğe kimin getirileceğini belirleyen ve daha sonra onun göreve gelmesi için padişahın izin alan müessesese, çoğunlukla Mekke'de yaşlı şerif ve seyyidlerden oluşan Şerifler Meclisi'ydi. Mekke şerifliği makamı, önemli sosyal, siyasi ve ekonomik ayrıcalıklara sahip bir makam olduğu için herkesin üstlenmek istediği bir makamdı. Bu makama gelebilmek için aile üyeleri arasında bir çatışma yaşanıyordu.

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2013), 16-31; Tuğba Aydeniz, “Osmanlı Devletinde Mekke'nin yönetimi 1517-1617” (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2010), 16-35.

2 Kur'an-ı Kerim, Ahzâb Suresi, 33. ayet.

3 Ali b. Tacuddin el-Sincârî, *Manayihü'l-keremfi 'Ahbari Mekke ve el-Beyti ve Vulati'l-Harem*, nşr. Cemil Abdullah el-Masrî (Mekke: Ümmü'l-kura Üniversitesi, 1998), 5: 26.

4 Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, 25.

17. yüzyılın ilk yarısında çatışmanın tarafları, Hasan'ın oğulları İdris ve Abdülmuttalib; Hasan'ın torunu Muhsin bin Hüseyin bin Hasan; Muhsin'in oğlu Zeyd ve Abdülmuttalib'in oğulları Ahmed, Namî ve Seyyid idi. 17. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Şerifler Meclisi'nin yetkisi iç çatışmalar nedeniyle zayıflamaya başlamış, zaman içinde şerifi şahsen tayin etme yetkisi Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir.

17. yüzyılda Hicaz olaylarında dönüm noktası, 1604-1624 yılları arasında şerifliği devralan Şerif İdris bin Hasan'ı Şerifler Meclisi'nin şeriflik makamından alarak yerine tek başına Şerif Muhsin'i seçmesi ile başladı. Şerif Abdülmuttalib'in oğulları ve onların kuzenleri olan İdris'in oğulları bu meseleyi kabul etmediler. Çünkü hepsi Hasan'ın torunları oldukları, Mekke şerifliği makamını üstlenmeye Muhsin kadar hak sahibi olduklarını düşünmekteydiler. Şerifler Meclisi, mevcut durumu kabul etmeyenlerin görüşlerine aldırış etmeyip Şerif Muhsin'in 1625 senesinde Mekke şerifliğini tek başına üstlenmesine karar verdi. Bu karar ile ilgili yazı Mısır'a, ardından da tevcih için İstanbul'a gönderildi. Nâme-i hümayûn aynı yılın Ramazan ayında Osmanlı Sultanı IV. Murad'tan gelmişti⁵.

Şerif İdris'in oğulları Mesud ve Abdülaziz, Hicaz'ın doğusunda Araplarla Şerif Muhsin'e karşı ittifak kurmak için Mekke'den çekildiler. Şerif Muhsin, onların isyanlarını bastırmak için hemen harekete geçip Mesud bin İdris ve kardeşini mağlup etti. Onları yenmekle yetinmemiş, savaş alanında Mesud bin İdris'e hakaret edip onu öldürmekle tehdit etmişti⁶.

Öte yandan Şerif Abdülmuttalib'in oğlu Şerif Ahmed, Mekke'deki kanun ve düzeni ihlal edenlerin ilki ve en önde gelenlerindendi. Zira bir yandan Şerif Mesud bin İdris'i Mekke'nin kontrolünü ele geçirip şerifliği devralmaya kışkırtıyor; diğer yandan da yarattığı çekişme ve fitne nedeniyle Şerif Muhsin'in otoritesinin sona erdirilmesinde önemli bir rol oynuyordu⁷.

Şerif Muhsin ile Hicaz'daki Osmanlı Devlet adamları arasındaki münasebetlere gelince, Şerif Muhsin ile Yemen ve Cidde Sancakbeyi Gürcü Ahmed Paşa arasında pek çok anlaşmazlık vardı. Ahmed bin Abdülmuttalib'in şerif hakkında yanıltıcı haberler iletmek için tekrar tekrar girişimlerine ek olarak bu anlaşmazlıklar sonunda Gürcü Ahmed Paşa'nın Şerif Muhsin'i görevden almasına ve rakibi Ahmed bin Abdülmuttalib'i Mesud İbn İdris ile birlikte Mekke şerifi ilan etmesine yol açtı. Şerif Muhsin bu kararı reddetti. Şeriflik makamını koruyarak, onun için savaştı ve Mekke'de kaldı. Muhsin'in azledildiği yıl Gürcü Ahmed Paşa da öldürülmüştü. Nitekim Ahmed bin Abdülmuttalib ve taraftarları, Ahmed Paşa'nın komuta ettiği Osmanlı askeri gücünün de desteğiyle Mekke ve çevresini zorla ele geçirmek için çalıştılar⁸.

5 Abdülmelik b. Hüseyin el-İsamî, *Samt el-Nucumü'l-avali fi Ahbari'l-avail ve el-Tavali*, nşr. Adil Ahmed (Beirut: Darü'l-kutubi el-İlmiyyeh, 1998), 4: 418-420; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 3: 603.

6 Muhammed b. Ebî Bekir el-Şelî, *Akdu'l-cevahir vl-Durar fi Ahbari'l-karni'l-hadî Aşar*, nşr. Abdülrahman Süleyman ve Raşid Sa'ad (Suudi Arabistan, Merkez el-Melik Faysal lil-Buhûs, 2014), 1: 492; Muhammed Emin b. Fadlullah el-Muhibbî, *Hulasatü'l-'Eser fi 'Ayyani el-karni'l-hadî Aşr*, (Beirut: Dar Sâdir, 1990), 3: 310.

7 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 414; Ahmed b. Zeynî Dahlan, *Hulasatü'l-kelam fi Beyani Ümerai'l-beledi el-Haram*, nşr. Ebü Abdullah Muhammed Hasan (Suudi Arabistan: Ardü'l-haremeyn littiba'ti ve el-Neşr, ty), 148.

8 el-Muhibbî, *Hulasatü'l-'Eser*, 1: 239; el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 421-422; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 3: 641-642; Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 149.

Şerif Muhsin, Mekke'yi kaybettiğini ve onu geri kazanamayacağını hissetmişti. Bundan dolayı hemen ailesi ve sadık adamlarıyla birlikte Yemen'e sığınmak için harekete geçti. Yemen kaynakları bu olayı, ölen şeriflerin çokluğu, Mekke dışına dağılmaları ve ayrılmaları nedeniyle uğursuz bir yıl olarak nitelendirdiler⁹. Osmanlı kaynakları ise bunu, Osmanlı'nın Yemen'i geri alarak, yönetimin Yemen İmamlarına kapıtılmasını engelleyen bir olay olarak tanımlamaktaydı¹⁰. Muhsin, 54 yaşında vefat edinceye kadar imamın himayesinde kalmış, 1629 yılında vefat ettiğinde San'a'da gömülmüştür. Muhsin'in görev süresi üç yıl sekiz aydı ve ona en yakın kişi, Mekke'den ayrıldığı andan Yemen'de öldüğü ana kadar yanında olan oğlu Zeyd idi¹¹.

Ahmed bin Abdülmuttalib, Yemen'in yeni valisi Kansu tarafından yönetilen bir Mısır askeri harekâtında öldürülene kadar, ferman veya Şerifler Meclisi'nin onayı olmaksızın, gayri resmi olarak şerifliği üstlendi. Bundan sonra 1630'lu yılların başında Mesud bin İdris Mekke'ye şerif tayin edilmiş, ancak aynı yıl yüksek ateş sebebiyle vefat etmişti¹². Hicaz bölgesinde şerifler arasında çekişme ve otorite boşluğu vardı. Osmanlı Devleti durumun ciddiyetini öğrenince, dönemin en yaşlı şerifi olan Şerif Abdullah bin Hasan'ın tayin edilmesini emretti. Şerif Abdullah, Mekke'yi yönettikten ve Hicaz bölgesi nispeten istikrarlı hale geldikten sonra, ibadete odaklanmak için Mekke şerifliğini bırakıp yerini genç oğlu Muhammed ve o sırada Yemen'de bulunan yeğenin oğlu Zeyd bin Muhsin'e devretmeye karar verdi¹³.

Bu karardan sonra kaynaklarda Zeyd ismine sık bir şekilde rastlanmaktadır. Zeyd'in siyasi kişiliği bu andan, yani 1631 yılından itibaren şekillenmeye başlamıştı. Bu yıl, Yemen'deki Osmanlı kuvvetleri, ulufenin kesintiye uğraması, Yemen imamlarının askeri saldırılarının Osmanlı garnizonu üzerinde yarattığı baskı nedeniyle isyan etmeye başladı. Osmanlı kuvvetleri Osmanlı padişahına itaatten vazgeçip isyan başlattılar. Yemen'den ayrılıp Mekke'ye geldiler ve silahla Mekke'nin yönetimini ele geçirdiler. Şerif Muhammed bin Abdullah'ı öldürdüler, Şerif Zeyd'i iktidardan indirip Mekke'nin dışına sürdüler. İsyancıları lideri Kör Mahmud, aynı anda üç kişiyi birden Mekke şerifliğine atadı. Bunlar Namî bin Abdülmuttalib, Seyyid bin İdris ve Abdülaziz bin İdris idi¹⁴.

9 Abdullah b. Ali el-Zemdi, *el-Akiku'l-yemani fi Hawadisi ve Vafiyati'l-mihlafti el-Süleymani*, (Kral Soud Üniversitesi. No:7708460 ,(1488/20/3.

10 Mustafa Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, nşr. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 2: 639. Bu çalıma ile ilgili Osmanlı kaynaklarına dair belirtmek gerekir ki, araştırma dönemiyle ve 17.yüzyıla ilgili birçok Osmanlı kaynağına, belgesine bakıldı, ancak araştırmannın bu konusunu kaynakçadakiler hariç destekleyen bir bilgiye rastlanmadı.

11 el-Şeli, *Akdu'l-cevahir*, 1: 520; el-Muhibbi, *Hulasatü'l-'Eser*, 3: 311; Yahya b. Hüseyin b. el-Kasim Ali, *Gayet el-'Amani fi 'Ahbari'l-Kutri'l-yemani*. nşr. Said Aşûr (Kahire: Darü'l-kitap el-Arabî, 1968), 4: 422.

12 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 428-431; el-Zemdi, *el-Akiku'l-yemani*, 463; el-sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 88.

13 el-Muhibbi, *Hulasatü'l-'Eser*, 2: 176-177; Dahlan, *Hulasatü'l-kelem*, 153.

14 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 144; Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, 3: 745-751; el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 445; İbnü'l-Vekil Yusuf el-Mellevani, *Tuhtatü'l-ahbab Bi-men Meleke Mısır min el-Muluki ve n-Nuvvab*, nşr. Muhammed Şiştavî (Mısır: Darü'l-afaki el-Arabiyye, 1999), 131; Ayüb Sabri Paşa, *Mirâtü'l-Haremeyn*, ter. Muhammed Harb (Kahire: Darü'l-afaki el-Arabiyye, 2004), 5: 81-82; Hayrüddin b. Mahmud el-Zirikli, *el-A'lâm*, (Beyrut: Darü'l-ilm lil-melayin, 2002), 6: 240; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, nşr. Zeynep Aycibin (İstanbul: Çamlıca, 2016), 2.:724, 731.

Bu sırada, Şerif Zeyd bin Muhsin Medine'ye yerleşerek Mısır Valisi Halil Paşa ile yazışmaya başladı¹⁵. Mısır valisine işin ciddiyeti bildirildikten sonra, Mısır Valisi Halil Paşa, 3.000 askerin hazırlanmasını, 5 sancakbeyinin karadan ve Süveyş komutanı ile beraberindeki kuvvetlerin deniz yoluyla Mekke'ye hareket etmesini emretmişti. Bu askeri hareketin iki amacı vardı: Birincisi, Zeyd bin Muhsin'i yeniden Mekke şerifliğine tayin ederek ona hilat giydirmek; ikincisi ise, Mekke ve Cidde limanını yeniden ele geçirmektir¹⁶.

Şerif Zeyd'in de katılımıyla Hicaz içlerine hareket eden askeri güçler, Mekke'yi isyancılardan temizleyerek bizzat Şerif Namî dahil tüm asi ve muhalifleri tutuklayıp Zeyd bin Muhsin'i yeniden şeriflik görevine getirdi. Bahsedilen olayların, daha sonra anlatılacak olan olaylar üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu belirtmek gerekir. Korku ve kafa karışıklığı, Şerifler Meclisi'nde sadece idari sürecin bir parçası olmakla kalmayıp, İstanbul'daki Osmanlı devlet adamlarına da sirayet etti. Mesela, 1634 senesine ait Ruûs defterine bakıldığında, İstanbul'daki katiplerin artık Mekke'de resmi şerifin kim olduğunu bilmediklerini, kayıtlarda sıkça Muhammed'in adının üstünün çizilip Zeyd diye yazıldığı görülmektedir¹⁷.

Şerif Zeyd bin Muhsin'in Şerifliği (1632-1666)

Şerif Zeyd, yalnızca 17. yüzyılın değil, bir bütün olarak İslam tarihi boyunca en önemli şeriflerden biri olarak kabul edilmektedir. Zeyd'in Mekke ve Hicaz'da iktidara geldiği görece uzun dönem hadiselerle dolu olmuş, ilerleyen dönemlerde hem kendisine hem de geleneksel olarak Zeyd'in ailesi veyahut Zeydoğulları olarak nitelendiren sülale, yani evlatları ve torunlarına ellerinde güç ve kudret bulundurma fırsatı sağlamıştır¹⁸.

Zeyd, Hicaz'ın doğusundaki Bişe şehrinde 1606 veya 1608 yılında doğmuştur. Annesi Kut el-Nofus adlı Mekkeli bir Araptı¹⁹. Zeyd, Mekke ve Yemen'de babası Muhsin'in yanında kaldığı ve ondan çok şey öğrendiği için, Mekke şerifliği kurumuna yakın büyümüştür. O, 1632 yılında şeriflik kurumu ile Mısır ve Şam askeri liderlerinin oybirliği ve Osmanlı Devleti'nin onayı ile tek başına Mekke şerifi olarak tayin edildi²⁰. 1659-1664 yılları arasında Hac yapmak için Mekke'yi ziyaret eden seyyah el-Ayyaşî, Şerif Zeyd'i alçakgönüllü ve incelikli, koyu tenli ve ak sakallı, güler yüzlü ve ince gövdeli, zamanının en iyi ve prestijli emirlerinden olduğunu söylemiştir. Önceleri dini doktrini Zeydî doktriniydi, sonra Hanefî mezhebini benimseyip Mekke'deki pek çok Zeydî ritüelini engelledi. Bu nedenle şeriflerle diyaloglara ve tartışmalara girse de kararı değişmedi²¹.

15 Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, 3: 745-751; el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 445.

16 el-Zemdi, *el-Akiku'l-yemani*, 466; el-sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 152-153; İbnü'l-Vekîl, *Tuhfatü'l-ahbab*, 130; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 2: 724, 731; Ali, *Gayet el-'Amanî*, 2: 835.

17 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ruûs Kalemî Defteri (A: RSK. d), 1492.

18 Ali el-Samîlî, "Tarihü'l-Tenafur Beyn Emiri Mekke Şerif Saad Bin Zeyd ve Şeyhülharem Sancak Cidde Hasan Paşa", *Kahire Üniversitesi: Küliyet Dar Al-ulum dergisi*, sy. 55, (Temmuz 2010), 568-586.

19 el-Muhibbî, *Hulasatü'l-'Eser*, 2: 176; el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 478; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 168.

20 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 448.

21 Abdullah b. Muhammed el-Ayyaşî, *el-Rihlet-ül-ayyâşîye*, nşr. Said Fazîlî ve Süleyman Kuraşî (Abu Dabi: Dar el-Suvydî, 2006), 1: 326-327.

Zeyd'in zor bir görevi vardı. Bu da şerifler kurumunun prestijini ve Mekke şerifinin yetkilerini yeniden tesis etmektir. Şerif Zeyd'in şerifliği sırasında büyük emekler sarf ettiği düşünülürse, onun bu gayretleri beş temel başlıkta toplanabilir:

1. Egemenlik meselesi ve Cidde limanı

1.1. Egemenlik meselesi

Bu dönemde Osmanlı Devleti, Yemen'in idaresi üzerindeki kontrolünü kaybetmişti. Sadece Zabid bölgesinin Osmanlı kontrolünde kaldığı ve hatta bu Zabid bölgesini bile İmamîye görece kısa sürede ele geçirmeyi başararak, Yemen ve limanlarındaki Osmanlı varlığına son verdi²². Bunun Mekke üzerindeki etkisi iki şekilde olmuştu:

Birincisi, özellikle Cizan, Muha ve kısmen Kunfuza limanlarının kaybindan sonra, Mısır'ın, Mekke ve Cidde limanına yönelik tutumlarında fark edilen şey şuydu; Osmanlılar, Zeydî İmamlığı'nın güneyden Hicaz bölgesine doğru yayılmasından duyduğu endişe gerçekten artmıştı.

İkincisi, kuzeyden gelen tehlikeydi. Bu dönemde Osmanlı Devleti, Irak'ı Safevî kontrolünden kurtarmak için hareketler düzenliyordu. Şerif Zeyd dönemi, Revan Seferi ve Bağdat Seferi ile aynı zamana denk geldi. O yüzden Osmanlıların Safevî saldırılarının Irak'tan daha aşağıya doğru inmesinden duydukları kaygı nedeniyle Mekke'yi bir kez daha baskı altına aldı.

Osmanlı belgelerinden biri, Şerif Zeyd döneminde Yemen ve Mekke'nin içinde bulunduğu durum, Osmanlı Devleti'nin korkusunun boyutlarını net bir şekilde yansıtmaktaydı. Valide Sultan, padişahı Yemen ve Mekke'yi kaybetme konusunda uyararak, bu bölgeyle ilgilenmeye davet eden bir mektup gönderdi. Mısır valisinden Yemen ve Hicaz'ın ihmal edilmesinin sadece Mısır'da değil İstanbul'da da olumsuz sonuçları olacağını izah eden bir mesaj aldığını belirtti²³. Mısır valisi, Yemen'in kendisine bağlı olmadığını, işlerinin İstanbul'daki merkeze bağlı olduğunu, ama aynı zamanda Hicaz'ın da kendisine bağlı olduğunu iyi bilmekteydi. Bu nedenle yapabileceği tek şey, merkezden, yani İstanbul'dan maddi ve manevi destek istemek ya da tavsiyelerde bulunmak, Mısır'dan şeriflere tahsis edilen para ve hediyeleri göndermektir. Burada Mısır'ın Hicaz bölgesindeki 14 önemli şerife düzenli olarak para gönderdiğine dikkat edilmelidir²⁴.

Osmanlı padişahları, Hicaz bölgesinin yönetiminde şeriflik kurumundan çok merkezden gönderilen görevlilere güvenmişti. Bu, Osmanlı belgelerinde açıkça belirtilmektedir. Çünkü belgelerde anlatıldığı gibi, Osmanlı merkezi yönetiminin birinci derecede temsilcisi Mısır ve Hicaz valisi idi²⁵. Sonra Mekke'deki şeyhülharem ve Medine kadısı gelmektedir²⁶. Şerif Zeyd dönemindeki bu şahsiyetler, padişahın emirlerini yerine getirmek için itimat edilen şahsiyetlerdi.

22 el-Şelî, *Akdu'l-cevahir*, 2: 594; el-Zemdi, *el-Akiku'l-yemani*, 471, 476; Topçular Kâtibi, *'Abdülkadir Efendi Tarihi*. nşr. Ziya Yılmaz (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 2: 885.

23 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi (TSMA.e/d), 532-3.

24 BOA, A. TSMA.d 484.

25 BOA, A. TSMA.e 1063-48.

26 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defteri (DVNSMHH.d), 89-238.

Elbette bu, şerifin marjinalleştirildiği anlamına gelmez, ancak ona güven mutlak değildi ve bu, Beşir Ağa el-Habeşî el-Tevaşî olayı olmak üzere birçok olayla doğrulanmaktadır.

Beşir Ağa, 1640 yılında Hac ibadetini yerine getirmek için Mekke'ye geldi. Bu nedenle şerif, onu karşılamak için birçok hazırlık yaptı. Ancak daha sonra Sultan'ın Beşir Ağa'ya, Mekke-i Mükerreme işleri ile ilgili herhangi bir idari karar alma ve hareket etme konusunda mutlak yetkiler verdiğini öğrendi. Bunun üzerine Zeyd, Beşir'le karşılaşmamak için hazırlıkları iptal edip Mekke'nin dışına çıktı. Beşir Ağa'nın gelmesi, Sultan IV. Murad'ın ölüm haberinin ulaşmasına denk geldi. Zeyd bu haberden memnundu, zira Beşir Ağa'nın Hicaz içinde herhangi bir karar alma meşruyetini kaybettiğini bilmekteydi²⁷.

Aynı yıl Beşir Ağa Hac ziyaretinde bulunarak ardından 1648 yılında Medine'de Mescid-i Nebevî şeyhi olarak atanıncaya kadar Taif bölgesinde kaldı. Beşir, Hicaz'daki devlet memurlarından biri olduğu esasına dayanarak hareket etmiş ve oraya yerleşmek niyetiyle bütün mal varlığını ve arkadaşlarını Mekke'ye getirmişti. Beşir Ağa'nın adamlarından biri de Çavuş adında namılı bir zâttı. Şerif Zeyd'in vekili, Çavuş'un Mekke'de bulunduğunu öğrenmesi üzerine hemen öldürülmesini emretti. Sonuç olarak, şerifin yardımcısı ile adamları ve Beşir Ağa ile ordusu arasında güçlü bir uyumsuzluk ve çekişme yaşandı. Anlaşmazlık, Beşir'in taraftarlarıyla birlikte yaşamak için Mekke'nin dışına çıkmayı kabul etmesi sona erdi²⁸.

Osmanlı belgelerinde ise ayrıntılar açısından Mekke kaynaklarından biraz farklı bir anlatım mevcuttur. Ancak Beşir Ağa'nın Medine'nin kontrolü için Mekke şerifiyle yarıştığı düşüncesini destekler niteliktedir. Çünkü belgeler, 1674'de Beşir Ağa'nın Medine'deki şeyhülharemliği ve Medine'deki bütün idari ve adli işleri devraldığını da göstermektedir²⁹.

Osmanlı belgeleri, şerifin yetkilerini sınırlamaya yönelik diğer girişimlere değinmektedir. Mısır Hac Emiri Rıdvan Ağa, Mekke'deki Mescid-i Haram'daki dini kadrolardaki atamaları devralmak için sadrazamdan talepte bulundu³⁰. Bu tarihe kadar Kabe'deki görevlilerin atamaları Şerifler Meclisi tarafından yapılmaktaydı. Rıdvan Ağa'nın yazışmaları, bu talebin gerekçesi ve bu dönemde Mekke'deki işlerin ve tayinlerin mahiyeti hakkında farklı düşünülmesine neden oldu. Sorunun yanıtı da 17. yüzyıldaki seyahatnamelerden geldi. Seyyah el-Ayyaşî Mekke'deki dini ve siyasi mevkilerdeki yolsuzluğuna işaret etmekte ve rüşvet miktarını aktarmaktaydı. Hitabet, yargı ve fetva gibi makamların Hicaz'da en çok ödeme yapanlar için olduğunu belirtmekteydi³¹. 30 yılı aşkın bir süre Mısır hac emiri olarak yaptığı hizmetlerle iyi tanınan Rıdvan Ağa'nın müdahalesinin yolsuzluğu sınırlamayı mı amaçladığı, yoksa maddi bir çıkar mı arzuladığı tartışmaya açıktır.

27 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 464-465; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 187-190; Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 157.

28 el-Muhibbî, *Hulasatü'l-'Eser*, 2: 179; el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 470-471; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 206-209.

29 BOA, A. DVNSMHM.d, 91-447.

30 BOA, A. TSMA.e 799-2.

31 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 440.

1.2. Cidde limanı

Zeyd bin Muhsin Cidde limanına büyük ilgi duymuş; özellikle Mekke şerifi için önemli bir mali kaynak ve güç sembolü olması hasebiyle her zaman oradaki gücünü korumaya çalışmıştır. Bu konuda yaptığı ilk iş Cidde sancakbeylerinden Cidde limanının mahsulünün yarısını istemek oldu, ancak Mısır valisi bunu şiddetle reddetmekteydi. Mısır Mekke yazışmalarının yetkilisi Ali bin Hayza aracılığıyla Mekke ve Mısır tarafları arasında yazışmalar oldu, sonunda Şerif Zeyd, Mısır valisini limanın gelirlerinin yarısının kendisine ait olması gerektiğine ikna etti³². 1643 yılında Mustafa Bey, Cidde Sancakbeyi olmuştu³³. Dolar Bey, Mustafa Bey tarafından Cidde'deki askerlerin komutanlığına atandı³⁴. 1655 yılında ise Mustafa Bey şeyhülharemlige tayin edildi. Şeyhliği üstlenmesi, Şerif Zeyd ile olan ilişkisinin bozulmasına sebep oldu. Zira Mustafa Bey Mekke'nin iç işlerine ve şerifin hükümlerine bizzat karışmaya başlamıştı³⁵. 1648'de Mustafa Bey, Taif yakınlarında yürüyüşe çıkmış, Caferi adlı bir kişi ona saldırarak onu ölene kadar bıçaklamıştı³⁶. Şerif bu sıralarda Mekke'de bulunmamakla birlikte, bazı kaynaklar onun bu suikastta parmağı olduğunu belirtmektedir³⁷. Aynı zamanda çağdaş bir Yemen kaynağı, Osmanlı Devleti'nin anlatıldığı gibi Yemen, Mekke ve ihmal edilen şerifi kontrol etmek için devasa bir orduyu donattığını, ancak bu askeri gücün Mekke'ye gelmeyi başaramadığını belirtmektedir³⁸.

Şerif'in o dönemde Mekke'deki vekili İbrahim bin Muhammed bin Abdullah bin Hasan'dı. Mustafa Bey'in öldüğünü öğrenen şerif vekili, onun Mekke'de bulunan askerlerini ve komutanı olan Dolar Bey'i kontrol altına almak için tutukladı; Dolar Bey'in Cidde'ye ulaşmaya yönelik gizli girişimleri nedeniyle, şerif vekili tarafından, Dolar Bey'in Cidde'yi kendisi için kontrol etmeye ve parayı almaya çalıştığından şüphelendiği için tevkif etti. Daha sonra Mekke Kadısı ve Osmanlı devlet adamlarının müdahalesi sonrası Dolar Bey serbest bırakıldı³⁹.

Mustafa Bey ile ilgili Osmanlı belgeleri biraz farklı, açıklanamayan bir anlatıya sahiptir. Belgelerden birinde, Mustafa Bey'in 1640 yılında Cidde sancakbeyi olduğu, Surre Emmini olan Süleyman Paşa'nın Hicaz'da yaptığı teftişlerden birinde Mustafa Bey ile Süleyman Paşa arasında bir tartışma çıktığı belirtilmektedir. Bu anlaşmazlık Mekke içinde silahlı çatışmaya neden oldu ve çok sayıda sivil öldürüldü. Belgede, Mekke'de fakirlerin büyük bir kısmının katledilmesi, ibadet edenlerin tam bir gün namaz kılamamalarından dolayı Şerif Zeyd'in İstanbul'a Mustafa Bey'i şikayet ettiği belirtilmektedir⁴⁰.

32 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 169-170.

33 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 202.

34 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 470.

35 el-Muhibbî, *Hulasatü'l-'Eser*, 2: 179; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 202-206; Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 158.

36 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 469-470; Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 158.

37 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 203.

38 Abdullah b. Ali el-Vezîr, *Tarih Tabak el-Halva ve Seha'ifi'l-meni ve s-Selvâ/Tarih el-Yemen fi el-Karnil-hadi Aşar el-Hicrî*, nşr. Muhammed Abdülrahim (Beyrut: Dar el-Mesîre, 1985), 150.

39 el-Muhibbî, *Hulasatü'l-'Eser*, 2: 179; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 206-207.

40 BOA, A. TSM.A.e 886-1.

Surre emini ve Cidde sancakbeyine hitaben yazılan fermanlardan birinde padişah tarafından surrenin her zamanki gibi dağıtılmamasının gerekçelerinin araştırılması ve netleştirilmesi için emir verilmişti⁴¹. Sanıyoruz ki bu mesele ve şerifin bir önceki şikâyeti, Mustafa Bey'in 1644 yılında Cidde'den azliyle sonuçlandı⁴².

17. yüzyılın ortalarında Cidde liman kentinde, Mısır Hac Emiri Rıdvan Bey Zülfikâr'ın bir memlûğü olan Kıtas adlı bir kişi ortaya çıkmıştır. Tarihçi Sincârî, Rıdvan Bey'in Şerif Zeyd ile ilişkisinin olumsuz olduğunu ve Kıtas ile Şerif Zeyd arasında çeşitli anlaşmazlıkların yaşandığını belirtmektedir. Sincârî, Rıdvan Bey ile şerif arasında bir anlaşmazlık ve düşmanlık olduğunu belirtir. Bu nedenle Rıdvan Bey, şerifin değiştirilmesi konusunda padişahı ikna etmeyi başarmıştı. Ancak dönemin Mısır Valisi Arnavut Ahmed Paşa böyle bir kararın Hicaz ve çevresine getireceği sonuçlar konusunda padişahı uyarmış, padişah fikrini değiştirip kararı iptal etmişti. Bundan sonra Emir Rıdvan, Kıtas'ı Cidde limanına sancakbey olarak atanması için hazırladı⁴³.

Tarihçi İsamî ise çıkan ihtilafın sebeplerini bize şu şekilde açıklamaktadır⁴⁴:

Kıtas, Kunfuza limanından Mekke'ye gelen tüccarların işlerine karışmaktaydı. O, bu tüccarlardan biri olan el-Sa'îdî'yi hapse attırdı. Kıtas, Mekke halkına surre ödemelerinde *kirşü'l-hacer*'in⁴⁵ kıymeti 40 yerine 45 *divanî* yaparak para biriminin kurunu da manipüle etmekteydi. İki ve kaçan Seyyid Abdülaziz bin İdris ile Kıtas arasında sık sık yapılan ziyaretler Şerif Zeyd'in kalbine şüphe düşürdü. Medine'den gelen bazı askerlerin, şerife olan nefretleri ve onu değiştirme arzuları nedeniyle, Kıtas ile Şerif Zeyd'in arasına kin tohumlarını ekme girişimleri başladı.

Şerif Zeyd'in otoritesine yönelik ilk gerçek tehdit, 1650 yılında, Kıtas'ın Şerif Zeyd'in görevden azledildiğini ve Abdülaziz bin İdris'i Mekke şerifi olarak tayin edildiğini ilan etmesiyle meydana geldi. Kıtas, Şerif Zeyd'in Cidde'deki veziri yerine Nâsır bin Seyyid el-Suruî'nin atanmasını sağladı. Şerif Zeyd, Kıtas ve Seyyid Abdülaziz'i karşılamak için tüm güçleri ve teçhizatıyla hemen harekete geçti. İki güç Mekke'nin dış mahallelerinde karşılaştı. Aralarında savaş başladı. Şerif Zeyd savaşı kazanınca Şerif Abdülaziz hem kendisinin hem de Kıtas'ın bağışlanmasını ve Mısır'a gitmelerine izin verilmesini istedi. Zeyd taleplerini kabul ederek onları serbest bırakıp Mekke'ye döndü⁴⁶.

Mısır kaynakları, Kıtas meselesini farklı bir şekilde değerlendirmektedir: Kıtas ile Şerif Zeyd arasındaki savaşta askerlerin Mekke'ye girmesine neden olan çatışmayı, Kıtas'ın Mescid-i Haram'ı ve Şerif Zeyd'in evini toplarla bombalamasını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Bu durum, Mekke'deki şeriflerin Sultan'a detayları anlatmak için İstanbul'a mesajlar göndermesine

41 BOA, A. TSMA.e 717-47.

42 BOA, A. DVNSMHHM.d, 89-200.

43 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 214.

44 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 472-474.

45 Hicaz ve Yemen bölgesinde kullanılan bir para birimidir.

46 el-Muhibbî, *Hulasatü'l-'Eser*, 2: 180-182; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 215-218.

neden oldu. Osmanlı padişahı, Kıtas'ın işlediği suçtan dolayı öldürülmesini emretmiş, ancak dönemin Mısır Valisi Arnavut Ahmed Paşa padişah emrini saklayarak Kıtas'ı Hicaz'dan çıkarmaya çalışmıştı⁴⁷. Sonraki yıl Kıtas, Mısır valisinin desteğiyle Mısır hac emiri olup hac konvoyuyla Mekke'ye gelip Şerif Zeyd tarafından karşılandı. Tarihte ilk kez şerif, hac emirine sarılmakla değil, daha sonra ve asırlar boyunca alışkanlık haline gelen tokalaşma ile onu karşıladı⁴⁸.

Ahmed Paşa'dan sonra atanan Mısır Valisi Hafız Abdurrahman Paşa, 1651 yılında Osmanlı padişahına Mekke'deki durumu anlatan bir mesaj göndererek, hem şerif ile Kıtas, hem de Arap aşiretleri ile arasındaki münasebetlerin iyi olduğunu, Hicaz'da her şeyin istikrarlı ve kontrol altında olduğunu anlatmıştı⁴⁹.

Bu olaylardan sonra Süleyman Bey, Cidde limanını ve şeyhülharemligi devraldı. Burada sadece Cidde'de değil, Mekke'de de bir dizi imar ve onarım faaliyetlerinde çalıştı, ancak iktidara geldikten sadece 2 yıl sonra vefat etti⁵⁰. Daha sonra 1666'da Şerif Zeyd'in ölümünden sonra yerine iktidarın devriyle ilgili düzenlemelerde çok önemli bir rol oynayan İmad Efendi geçti⁵¹. Cidde sancakbeylerinin değişmesiyle birlikte, Şerif Zeyd'in Cidde limanındaki mutad payını, ölümüne kadar herhangi bir tehlike ve sıkıntı yaşamadan almaya devam ettiği belirtilmiştir.

Mekke'den Cidde'ye ve tersi yönde yoldaki güvenlik düzeyi, o zamanın ve koşullarının üzerindeydi ve bu bir gurur kaynağıydı. Seyyahlar, yolun güvenliği ve şekli ile ilgili önemli bilgiler aktarmaktadır. Örneğin, Mekke-Cidde yolu üzerinde hem kahve içmek için, hem dinlenmek için sekiz kahvehane vardı. Ayrıca yol o kadar güvenli idi ki, kervan refakatçisiz tek başına gitse bile kimse itiraz etmezdi. Tüccarlar tarafından denetlenen gelişmiş hayvan ve rehber kiralama sistemi, Cidde ile Medine arasındaki hareketi daha kolay ve rahat hale getirdi; deve veya eşek kirası, kiralanınca ya da yolculuk bitince ödenebilirdi. Eşekler gidiş dönüş veyahut sadece gidiş için kiralanıp Mekke'de de bırakılabilirdi⁵².

2. Arap Kabileleri

Arap kabileleri, Mekke-i Mükerrerme'nin doğu ve güney bölgelerine ayrı ayrı gruplar halinde yerleşmişlerdi. Arap kaynaklarında şeriflerin doğu bölgelerine sürekli saldırılar düzenlemesi sıkça anlatılmaktadır. Bu saldırıların ilk amacı ister ticari trafik, ister Hac konvoyları için olsun, yolları emniyete almaktır. İkinci amaç ise hayvancılık, süt, yağ, yün vb. ürünlerden aynı veya nakdi gelir elde etmektir. 17. yüzyılda özellikle Hicaz'da en önemli ulaşım araçları olan deve, at ve eşeklerin yeterli sayıda temin edilememesinin doğu bölgelerine yapılan saldırıların en önemli sebeplerinden biri olduğuna inanılmaktadır. Özellikle 1634 yılında Mekke'de ciddi bir

47 İbnü'l-Vekil, *Tuhfatü'l-ahbab*, 138-139.

48 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 472-474; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 220-222.

49 BOA, A. TSMA.e 885-60.

50 el-Muhibbi, *Hulasatü'l-Eser*, 2: 179; el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 476; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 225/231.

51 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 478; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 234; Dahlan, *Hulasatü'l-kelem*, 156.

52 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 2: 154, 160-161.

at kıtlığı yaşanmıştı. Bu at kıtlığı, Mekke şeriflerinin tarihte alışılmadık bir şekilde eşeklere binerek dolaşmalarına yol açtı⁵³.

Seyyah Ayyaşî, Hicaz'ı ziyaret ettiğinde eşek fiyatı 100 altın dinarı bulduğu için Mekke-i Mükerrerme'deki abartılı eşek fiyatları karşısında hayrete düştü. Ancak Şerif Zeyd döneminde at ve deve sayısının azalması, ziyaretçi sayısının görece artmasıyla bu dönemde eşeğin öneminin farkında olunmadığı anlaşılmaktadır⁵⁴.

Şerif Zeyd, yaptığı mücadele sonucunda doğuda Basra bölgesine ulaştı. O, Mekke'nin kuzeyindeki bölgelerde yaşayan büyük Subh kabilesi ile de savaşmış, bu kabilenin yenilmesinden sonra ondan çok para kazanmıştı⁵⁵. Güney Mekke ve güney Taif'e gelince, 1638'de Gamid ve Beni Saad kabileleriyle savaştı⁵⁶. Ridde savaşları döneminden 19. yüzyılın sonlarına kadar Arap kabilelerinin Mekke ile münasebetleri genellikle isyan şeklindeydi. Tarihçi Sincârî de 1640 yılında Hicaz Arap kabilelerinin Mekke şerifine itaatsizliklerini ve şerifin Hicaz emirine karşı bir isyan olarak gördüğü bu itaatsizliği nasıl ele aldığını aktarmaktadır⁵⁷.

Şerif Zeyd'in Arap aşiretlerine yönelik askeri hamlelerinden en önemlisi Necd'te yaptığı savaştı. Stratejik olarak Necd bölgesi, Mekke için büyük önem taşımaktaydı. Necd halkı, Şerif Zeyd'in itaatinden ciddi bir şekilde ayrılmaya çalıştı. Bunun üzerine şerif, iktidardayken hayatındaki en korkunç olarak nitelendirilen bir askeri hamle yaptı. Necd'e girip onu ele geçirmiş, bir grup köy ve evleri yıkıp ileri gelenlerini öldürmüştü. Şerif bununla da yetinmeyip Necd kabilelerinin reisi Muhammed bin Mazi bin Muhammed bin Sari'yi de öldürmüştü⁵⁸.

Tarihi kaynaklar, Arap kabilelerinden siyasi ve askerî açıdan bahsetmiştir. Peki o dönemde onların sosyal durumları, dine ve merkezi yönetime bakışları nasıldı?

Seyyah Ayyaşî, gözlemlerini aktarırken Hicaz'daki Arap kabilelerinin durumunu şu şekilde açıklamaktadır. Çoğu namaz kılmayı, okumayı ve yazmayı bilmiyorlardı. Peygamberi seviyorlar, Medine'de O'nu ziyaret ediyor, ilimlerine ve akidelerine göre değil, sezgilerine göre onunla konuşuyorlardı. Onlar çıplak ayakla, Mescid-i Haram'da gördüklerini taklit ediyorlardı. Haremdekilerin çoğu onlarla alay ediyorlar ve onlarla kaynaşmıyorlardı⁵⁹. Bu tasvir, Mekkelilerin Hicaz'da marjinal bir şekilde ele alındığına inanılan kabilelere bakışının net bir resmini veriyordu.

3. Medine-i Münevvere

Medine, genellikle işlerini yöneten Mekke şerifinin bir temsilcisiyle bağlantılı idi. Mekke'deki birçok dalgalanma ve değişikliğin yanı sıra, şerif vekilinin Medine çevresindeki hacılar ve ziyaretçilerine yönelik kötü muamelesi nedeniyle Osmanlı Devleti bölgede farklı bir

53 Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 156.

54 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 2: 153.

55 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 170-171, 203.

56 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 183-185.

57 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 193.

58 el-Vezîr, *Tarih Tabak el-Halva*, 82.

59 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 456-466.

yönetim biçimi denemeye başladı. Şerifler yavaş yavaş gerçek kontrolünü kaybetmekteydi⁶⁰. Medine nüfus açısından hızla büyüdü, bu nedenle devletin Şerif Zeyd döneminde, özellikle 1642 yılında yapılmış nüfus istatistiklerine göre Medine’de kişi sayısı 23.200 idi. Sultan IV. Murad zamanında Medine’nin son nüfus sayımı ise sadece 6.666 kişinin yaşadığını göstermekteydi⁶¹. Seyyah Evliya Çelebi, şehrin 1671 yılında Hac mevsimleri dışında 14 bin kişiye ulaştığını kendi şahsi tahminine gören naklediyordu. Bu rakam yanlış da olsa 10 yıldan daha kısa bir süre içinde tahmini nüfusun en düşük seviyede ikiye katlandığını göstermektedir⁶². Bununla birlikte şehir daha da önem kazanmıştı; bu yüzden 1647 yılında merkezden atanan şeyhülharem ve kadı aracılığı ile doğrudan Osmanlı idaresine bağlanmıştı⁶³.

Medinelilerin lüks ve savurgan insanlar olarak tanımlandığı, hayatlarının kemer sıkmaya daha yakın olan Mekkelilerin hayatlarına benzemediği, Mekke’den daha çok şehirleşmenin Medine-i Münevvere’de olduğu bilinmektedir. Ayrıca Medineli kadınların aile ve toplum içinde etkili bir kişiliğe sahip olmaları giyimlerinden, kokularından ve çarşılarda alışveriş yapma tarzlarından da anlaşılmaktadır. Bu dönemde Medine’de kadınlar kocalarından sadece alışveriş ve şahsî ihtiyaçları için aldıkları belli bir meblağa sahip olmuşlar ve buna *şahşaha* denilmiştir⁶⁴. Seyyah Evliya Çelebi, Medineli kadınların mavi ipek giydiklerini ve peçelerinin kırmızı, yeşil veya sarı olduğunu, gözlerine sürme çektiklerini, erkeklerinin de başlarına Keşmir kumaşından sarık ve Şam tarzı başlık taktıklarını ekler⁶⁵.

Ayyaşî, kent pazarlarının ürün, meyve ve sebze yönünden zengin olduğunu, fiyatlarının da diğer kentlere göre uygun olduğunu belirtir. Meyvelerden en çok üzüm ve hurma, sebzelerden ise bakla, havuç ve ebegümece vardı. Medine’nin ithalatının çoğu Yenbu limanından gelirken, Mekke’nin ithalatı Cidde veya Kunfuza’dan gelmekteydi⁶⁶.

Medine-i Münevvere ve buradaki yönetimin mahiyeti 17. yüzyılda karmaşık bir mesele idi. Ayyaşî, tarihi süreçte Medine şehrini Hz. Hüseyin’in soyundan gelen emirlerin yönettiğini fakat kendi yaşadığı dönemde bu soydan gelen kişinin şehirde önemli bir figür olmakla birlikte yönetimde bulunmadığını, şehrin birkaç kişi tarafından yönetildiğini belirtir. Ayyaşî Medine’nin yönetim mekanizması hakkındaki görüşünü şöyle aktarmaktadır;

“Medine-i Münevvere’de kaldığım birkaç ay süre boyunca gerçek karar vericiyi belirlemekte zorlandım. Çünkü orada bulunan şeyhülharem, kaledeki asker sorumlusu, Mekke şerifinin vekili, ki bu kişi Mekke şerifinin kızı Tukeyye’nin eşidir, gibi kişiler, şehir içinde etkili karar alma yetkisine sahiptirler⁶⁷.”

60 BOA, A. DVNSMHH.d, 89-238.

61 BOA, A. DVNSMHH.d, 89-65.

62 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 9: 121a.; Evliya Çelebi, *el-Rihlatül-hicaziyye*, nşr. Safsafî Ahmed Mürsî (Kahire: Darü'l-afak el-Arabiyye,1999), 140.

63 BOA, A. DVNSMHH.d, 91-447.

64 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 385, 456.

65 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 9: 121a-121b; .Evliya Çelebi. *el-Rihlatül-hicaziyye*, 146.

66 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 297.

67 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 463.

Evliya Çelebi Ayyaşı'yi teyit eder ve şöyle der: “Şeriflerin Medine üzerinde Mekke üzerindeki güçleri kadar yetkileri yoktur»⁶⁸.

Medine-i Münevvere'nin şehir üzerinde geniş yetkilere sahip şahsiyetlere ev sahipliği yaptığı bir önceki metinden anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nden şeyhülharem ve asker ağası, Şerif Zeyd'in kızının kocası olan Seyyid Hmoud de aynı yetkiye sahipti. Metne göre âdete gelince, Medine'nin Emiri olan Hüseyinliler (seyyidler) soyundan resmi sıfatla bir emiri vardı. Bununla birlikte, şehrin sözde emiri olarak kaldığı ve Hasanlılar (şerifler) soyunun veya daha doğrusu Şerif Zeyd ve akrabalarının mutlak tasarrufunda olduğu anlaşılmaktadır.

1666 yılında Medine'de hutbe ve namazdan sonra yapılan dua, Peygamber'e yapılan dua ile başlar, ardından duada Sultan ve iki Mescid-i Haram'ın hamisi Şerif Zeyd anılıp ardından şehrin Emiri Seyyid Hüseyin bin Hammad zikir edilirdi. Ayyaşı, birkaç yerde bu Hüseyinli Emiri'nin yalnızca ismi olduğunu doğrular, ancak denetim işleriyle ilgili asıl yetkinin Zeyd ve taraftarlarında olduğunu söylerdi⁶⁹.

Osmanlı Devleti 1636 yılında Medine meselesi ve idaresi ile ilgili kesin bir karar almış, Medine'deki şeyhülharem görevine daha önce Hicaz'a gelip yerleşen Osmanlı padişahının hizmetkarlarından biri olan Beşir Ağa el-Habeşi'yi 15 yıllığına atamıştı. Beşir Ağa'ya Medine'de hukuki ve siyasi açıdan rahat hareket etmesi için mutlak yetkiler verildi, bu yıldan itibaren Medine Emiri'nin konumu, doğrudan Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Şeyhülharem ile bağlantılı hale geldi⁷⁰.

3.1. Kadı Zafer'in Sorunu

Şerif Zeyd, bir gün Hz. Muhammed'in kabrini ziyarete gidip Medine'ye vardığında birkaç gün kalmaya karar verdi. O dönemde Medine'nin en önemli şahsiyeti ve sembolü olarak kabul edilen Kadı Zafer, 17. yüzyılın en önde gelen Türk kadılarından biri idi. 1643 yılında Kadı Zafer'in Medine'deki hareketlerinden birinde, kimliği belirsiz bir kişi, konvoyuna saldırarak onu öldürmüştür. Bu suikast olayı Şerif Zeyd'in Medine'de bulunmasına denk gelmiş ve sonuç olarak kadıyı öldürmekle doğrudan Şerif Zeyd itham edilmiştir. Şehir halkının ve ağalarının gözünde ya azmettiricidir ya da bu suçun işlenmesinden haberdardır⁷¹.

Şehir halkı ve içindeki ordu, Şerif Zeyd ile savaşıma hazırlandı. Zeyd, Medine halkını sakinleştirmek ve olanlarla hiçbir ilgisi olmadığını doğrulamak için elçi ve mektuplar göndermeye devam etti. Böylece Medine halkı sonunda ikna oldu ve şerif bizzat suikastı araştırmaya başladı. Şerif Zeyd'in yürüttüğü soruşturma sonucunda Medine'deki Osmanlı kuvvetlerinden dokuz asker tutuklanarak bununla itham edilmiş, böylece fitne sona ermiş ve Şerif Zeyd Mekke'ye dönmüştü⁷².

68 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 9: 164b; Evliya Çelebi. *el-Rihlatül-hicaziyye*, 277.

69 el-Ayyaşı, *el-Rihletü'l-ayyaşıye*, 1: 464.

70 Abdurrahman b. Abdülkerim el-Medenî el-Ansarî, *Tuhfatü'l-Muhibbîn val'ashab fî Ma'rifati ma lil-Madaniyin mine'l-ensab*, nşr. Muhammed Arvisi (Tunus: el-Mektebetü'l-Atîka, 1970), 62.

71 el-Ayyaşı, *el-Rihletü'l-ayyaşıye*, 1: 440-441; el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 472.

72 el-Muhibbî, *Hulasatü'l-'Eser*, 2: 180; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 210-211; Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 158-159.

Bu hadisede garip olan şey, şerifin Medine'de bulunduğu zamana denk gelmesiydi. Olayın planlı olduğunu ve Medine'deki Osmanlı askerlerinin şerifi suçlamak ve devirmek, hatta en azından otoritesini zayıflatmak amacıyla bunu gerçekleştirmek için çalıştıklarına inanılmaktadır. Bunu doğrulayan şey, mahkûm edilen aynı askerlerin daha sonra hac emirleri aracılığıyla serbest bırakılmasıdır. Aynı askerler, dönemin Cidde Sancakbeyi Kıtas Bey ile işbirliği yaparak Kıtas'ı şerifi devirmeye ikna etmede büyük rol oynamıştı. Şerif Zeyd'i tehlikeli ve kötü bir insan gibi tanıtarak, şerif davasını ya da tabir-i caiz ise kadı Zafer meselesini yeniden canlandırmaya çalışmışlardı⁷³.

4. Hac kervanları ve Safevî /Acem Hac meselesi

Hac mevsiminde Mekke çok kalabalık olup orada insanlar gruplara ayrılır ve her grubun kendi şefi ve sorumlusu bulunurdu. Şam veyahut Doğu Akdeniz, Mısır, Irak ve Yemen kamplarındaki hacı, kabileleri ve askerleri kontrol etmek kolay bir iş değildi. Şerif Zeyd, özellikle bu Hac kervanlarına ait askerlerin hareketlerini kontrol etmede birçok sorunla karşılaştı. Örneğin, 1637 senesinde Şerif Zeyd'in yandaşları ile Mısır Mahmili'nin askerleri ve Mısır Hac Emiri Rıdvan Bey arasında büyük bir sorun çıktı. Bu çatışma Mekke içinde adeta bir savaşa yol açmıştı, ancak Şam Hac kafilisinin Emiri Muhammed Bey bin Ferruh'un müdahalesi herhangi bir kayıp olmasını önledi ve anlaşmazlık her iki tarafın uzlaşısıyla sona erdi⁷⁴. Ancak anlaşmazlık tamamen bitmedi ve kısa süre sonra 1638 yılında tekrarlandı. Aynı şekilde Şam Hac kafilisinin reisi de anlaşmazlığın yoğunluğunu azaltmak, Hac törenlerini tamamlamak için çalıştı⁷⁵.

Seyyah Ayyaşî, kitabında Hac mevsimlerinde Mekke'de yaşanan güvensizlik durumunu ve sık sık yaşanan hırsızlık olaylarını da anlatmaktadır. Buna göre Mekke'ye Mağrib, Mısır, Yemen, Irak, Şam ve farklı bölgelerden ve milletlerden hacılar gelmekte, her grubun ayrı bir lideri bulunmakta, suç işleyen hacılar sadece kendi liderleri tarafından cezalandırılabilmekte idi. Yetkileri kanunla sınırlandırıldığı için çoğu suç olaylarına Mekke şerifi veyahut şehrin güvenlik sorumlusu müdahale edemiyordu. Ayyaşî, hırsızlık durumlarında insanların haklarının kaybolduğunu ve haklarını alamadıklarını ileri sürüyordu. Hatta bazı grup liderleri çalınan eşyalardan belli bir yüzde ile pay alırdı⁷⁶.

Hac kafilelerinin izlediği rotaya gelince, yolda taciz ve tehlikelere maruz kalan tek kabileler Şam ve Acem kafileleriydi. Hint hacıları ise Hint Okyanusu'nu aşır Kızıldeniz'e ulaştığı için emniyeteydi. Mısır'a gelince, ister Süveyş yolundan Kızıldeniz'e, ister bugünkü güney Ürdün topraklarından Mekke'ye geçiş güzergahından olsun, mükemmel ve güvenli bir konumda idi. Mağrip kervanı, seferinin başında Trablus bölgesinde çok sayıda bedevi varlığı nedeniyle birkaç saldırı ve hırsızlıktan zarar görmüş, daha sonra Mısır kervan hattına katılması nedeniyle herhangi bir zarara uğramamıştı⁷⁷.

73 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 472.

74 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 461-463; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 178-180; Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 156.

75 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 182.

76 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 317.

77 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 177-280.

1654-1655 yıllarında Şam kervanı, Arap kabileleri yüzünden çok sıkıntı çekmiş, bu yüzden yolda karşılaştığı güçlüklerin şiddetinden Hicaz'a neredeyse ulaşamamıştı. Çok para ödediği ve ödenenin 100.000 altın olduğu tahmin edilmektedir. Ödenen para miktarına rağmen hacı bagajlarından birçoğu çalınır ve hacıların birçoğu öldürülürdü. Bu olaylar sadece bu yıllarla sınırlı kalmamış, Şam'dan gelen hacılar ilerleyen yıllarda da aynı problemi yaşamıştır.

Ayyaşî, Arap kabilelerinin geçiş ve güvenlik karşılığında hac emirlerinden sabit meblağlar aldıklarından bahsettiği için bu acıların gerçek nedenini açıklıyor. Hac emiri değişince, yeni emir kabilelere yapılan bu mali desteği kesip askeri gücüyle bu haksız meblağları yolda bedevî kabilelerine ödemedi geçebileceğine inanarak kabileye eşlik eden asker sayısının artırılmasını emretmişti. Sıcak bölgelerde savaşmaya alışkın olan Arap, hac emirlerinin inadı ve cehaleti nedeniyle her zaman askerleri yenmeyi veya en azından birçok hacıyı soyup öldürmeyi başarırlardı⁷⁸.

4.1. Acem meselesi

Osmanlı belgelerinde Kızılbaş olarak tanımlanan Safevî tebaasının (Acemlerin) Hac yapmalarını engellemek için bir padişah emrinin geldiği belirtilmiştir. Bu Şerif Zeyd'e sürpriz olmuştu, çünkü Hac mevsimi yaklaşip kervanlar Mekke'ye gitmekteydi⁷⁹. Şerif'in Şiiileri ve Acemleri kabul etmemesi konusunda Osmanlı otoritesinin ısrarı, o dönemde Safevî Devleti'ne karşı askeri hareketlerinden kaynaklanmakta idi. Zira Revan Seferi sona erip Osmanlı ordusu Bağdat'ı fethetmek için yürüyüşe geçmişti.⁸⁰

Muhtemelen bu yasak Safevî Devleti içindeki kamuoyu baskısı, mezhebî bakış açısını ve dinî referansı ispatlama, Safevî Devleti'nin taraftarlarının İslam dünyasının her yerine fikrî ve siyasi tartışmaları yaymak için önemli bir merkez olan Mekke'den çıkarılması, Yemen'deki Şii İmami Devleti ile Irak'a hakim olan Safevî Devleti'nin birleşme kaygısı gibi çeşitli nedenlerden kaynaklanmış olabilir.

Şerif gerçekten de talimatları akıllıca uygulamış, Mekke'de bulunanları kovmuş, onların o yıl Hac yapmalarını engellemiştir⁸¹. Sadece Mekke'de değil, 1644 ve 1653 yıllarında Kızılbaşların şehre girip Ravza-i Mutahhara'ya ulaşmasını engellemek için Medine'de de ciddi tedbirler alındığına dair bilgiler de bulunmaktadır⁸².

Seyyah Ayyaşî, Şerif Zeyd'in şerifliğinin son yıllarında gelen Acem Hac kabileleri hakkında doğru bilgiler aktarırken, Acem hacıların Hicaz'a yaptıkları yolculuğun gerçekliğinin anlaşılacağı bir dizi noktayı da vurgulamaktadır⁸³:

78 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 386-387.

79 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 181; Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 157.

80 Nâimâ, *Târih-i Na'imâ*, 3: 883; Kâtip Çelebi, *Fezleketü't-tevârih*, nşr. Seyyid Muhammed (Mısır: Cenub el-Vadi Üniversitesi: 2003), 366.

81 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 181.

82 BOA, A. DVNSMHH.d, 238-89.

83 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 315, 380, 432, 435.

- 17. yüzyılın ortalarında Acem hacıları Hicaz bölgesine geri dönmüş, yüzlerce hacı düzenli olarak Mekke ve Medine'ye gelmeye başlamış, bunların sayısı Hac mevsimlerinin birinde 1800'e ulaşmıştır.
- Acem kervanı her zaman diğer kervanlardan birkaç gün geride olur ve bunun nedeni, vergiyi ondan almak için yol üzerinde birkaç kez durdurulmasıdır. Mesela, sadece Mekke ile Medine arasındaki yolculuk bu kervanla 45 günden fazla sürerdi.
- Kervan İsfahan'dan hareket ederek Irak-ı Arap'ı, ardından Basra'yı, ardından Mekke'yi geçer ve nihayet Medine'ye ulaşır. Hacılar, Osmanlı nüfuz bölgelerine girdikten hemen sonra ve Medine'ye varıncaya kadar bölgelerin yöneticilerine ve Araplara elliye yakın altın dinar öderlerdi. Örneğin, Basra valisinin kendisini korumak ve Mekke'ye götürmek için her hacı için 30 altın dinar aldığını görüyoruz. Mekke Şerifi Zeyd ise kişi başı 11 dinar alıyor, hatta bu vergiyi İran Şahı'nın vezirinden, doktorundan ve mübaşirinden de almaktaydı. Arap kabilelerinin ve Medine Şerifleri'nin de topladığı bir yüzde vardı. Ayyaşî, Acem her hacının, yalnızca Mekke ve Medine'ye giderken vergi ödeyeceğini bildiği için, asgarî tahmini olarak, yanında ayrı ayrı 50 dinar taşıdığından bahseder.
- Bu konunun mezhep veya etnik köken farkıyla alakası yoktur, tamamen siyasi ve ekonomik sebeplerden kaynaklanmaktadır. Örneğin Basra valisi ve yoldaki yardımcıları, Acemleri vergilerini ödedikleri başka bir padişaha tabi görüyor, Osmanlı Padişahının onların himayesinden sorumlu olmadığını düşünmekteydiler. Dolayısıyla onlara ulaşım ve koruma hizmeti verme durumlarına göre meblağlar almaktadır. Şerif'e gelince, Hicaz'ın ekonomik kaynaklarının az, içindeki kabilelerin çok olduğunu ve korunmak için gerekli parayı herkesten aldığını, bu yüzden ya otoritelerinin ödediğini ya da kendilerinin ödediğini söyleyerek konumunu haklı çıkarmaktadır. Ayyaşî, Yemen halkının şerif ile aralarındaki akrabalık bağları nedeniyle ödeme yapmadıklarını, Hindistan halkının deniz yoluyla şerife hediye ve değerli eşyalar getirdiklerini, bu nedenle başka para ödemediklerini belirtmektedir. Mısır, Mağrib ve Şam halkına gelince, Osmanlı padişahı onlar için şeriflere ve Arap kabilelerine surre göndermektedir. Fakat Acem hacılardan vergi alınmaması ile ilgili herhangi bir padişah emri yoktu. Ayrıca Safevî Devleti mali bir hibe ya da surre ödemiordu. Bu nedenle, özellikle Hicaz bölgesinde, İranlı hacılara geçiş izni verip yol gösteren ve güvenlik açısından onlara eşlik eden görevliler bu hizmetleri karşılığında onlardan vergi almayı hak etmekteydiler.
- Acem giysileri, çoğunlukla kırmızı oldukları için onları diğerlerinden ayırır. Hicaz'da da tüm dini ve mezhepsel ibadetlerini mutlak bir hürriyet içinde icra etmekteydiler. Ayyaşî, Medine'de Sünnilerle mezhepsel ve ideolojik tartışmalara girdiklerini, camiilerde yanlarında oturanları inançlarının doğruluğuna inandırmaya ve kendi saflarına çekmeye çalıştıklarından bahseder. Mekke'de kalmaktansa Medine'de yaşamayı ve kalmayı tercih ettikleri, Medine'nin onlar için sosyal ve yaşam kolaylığı açısından olduğu kadar dini açıdan da daha önemli olduğu belirtilmektedir.

5. Hicaz'ın İşçileri ve Şerif Zeyd'in Yönetimi

Hicaz'da resmi tatil salı ve cuma günleriydi, bu tatil Mağrib'de perşembe ve cuma günlerine denk gelirdi. Tatil günlerinde Hicaz'daki medreseler ve işyerleri hizmet vermiyordu. Dolayısıyla Mağrib'ten gelenler için bu mesele biraz garipti⁸⁴.

Aradaki fark tatillerle sınırlı değil, nakdî işlemlerde bile Medine ve Mekke halkı parayı farklı bir şekilde tarif eder, bu nedenle ister gümüş ister altın olsun, para anlamına gelen altın kelimesini zikrederlerdi. Günlük ilişkilerinde sabit kullanımları vardı, örneğin: Kırk *maedia* ya da *kırat* anlamına gelen *sarf*, yani basılan her kırk gümüş *kırat* için *sarf* olarak adlandırılırdı. Bir de altın dinara *sultani* veya *kırmızı şerifi* denirdi. Gümüşten basılan bir *riyal* için *kuruş*, basılan *kırat* için *mihlak* kelimesini kullanılırdı. Ticaretin söylendiği *sa* ' ise *rub* 'i kelimesi vardı⁸⁵.

Mekkeliler evlerini kiralamaktan fayda görürlerdi. Bu dönemde ev kirası günlük yaklaşık 12 *riyal* idi. Ticaret komisyonculuğu Mekke ve Medine'de de yayıldı, burada komisyonculardan bir adam ana pazarlardan indirimli fiyatlarla mal alıp bunları daha küçük pazarlarda veya dükkanlarda ayrı olarak satıyordu. Çünkü müşteriler ana pazarlardan aynı fiyatları alamazlardı. Hayvan kiralamaya gelince, Mekke, Medine ve Cidde'de kiralamak için şubeler vardı, eşek veya deve bir yerden alınıp başka bir yere teslim edilebilir, hatta Cidde'den alınıp aynı yerde teslim edilmeden Mekke'de bırakılabilirdi⁸⁶.

Şerif Zeyd döneminde Mekke'de birçok ürün ve hammaddenin fiyatları yükseldi. Hacıların dolaşmaları ve ibadetlerini yapmaları için güvenlik ve kolaylıkların yaygınlaşmasına rağmen, İstanbul'a Bosnalı hacılar tarafından yüksek fiyatlara ilişkin bazı şikayetler geldi⁸⁷. Fiyatlardaki en yüksek artış, bir kilo buğday fiyatının 17 *mihlaka* ulaştığı 1657 yılında kaydedilmiştir. Mekke'nin ileri gelenleri, fiyatların artması ve talep yetersizliği nedeniyle halkın üzerindeki yükü hafifletmek için Şerif Zeyd'e narh sistemini iptal etmesini tavsiye ettiler ve bunun üzerine şerif, narh sistemini kaldırdı⁸⁸. Bu dönemde fiyatların artmasının nedeni, bir yandan çekirge sürülerinin saldırıları, Hicaz'da art arda yaşanan kurak mevsimler⁸⁹, diğer yandan Yemen'den gelen gıda ithalatının yetersiz kalması idi. Aynı yıl Yemen de hayvancılık, yağ ve tahıl gibi hammadde fiyatlarındaki artıştan zarar görmüştü, bu da Mekke ve Hicaz bölgesini bir bütün olarak etkilemişti⁹⁰.

Fiyatlardaki bu artışın bir sonucu olarak şerif, narh sistemini iptal etmenin yanı sıra, Cidde'den Mısır'a yapılan kahve ihracatı üzerindeki vergileri artırma kararı aldı. Hiç şüphe yok ki Mısır'da kahve en popüler tüketilen malzeme idi ve Cidde'den ihraç edilen kahvenin vergilerini artırması hem hazineye hem de Mekke'deki para biriminin değerine fayda sağlayacaktı⁹¹.

84 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 441.

85 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 449. Hicaz ve Yemen bölgesinde kullanılan ağırlık ve para birimleridir. (قيراط صاع مطلق شريفى أحمد دينار قرش ربعى)

86 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 317,453. 2:160.

87 BOA, A. TSMA.e 885-32.

88 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 475; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 224-225.

89 el-Şelî, *Akdu'l-cevahir*, 2: 718; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 224-225.

90 el-Zemdi, *el-Akiku'l-yemanî*, 496-497.

91 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 237.

Şerif Zeyd'e en yakın şahsiyet, 1657'de Zeyd'in kızıyla evlenen Seyyid Abdullah'ın oğlu Hmud'tur⁹². Şerif Zeyd, şeriflik makamındaki bağımsızlığına rağmen, özellikle savaşa çıktığı zamanlarda, Mekke'de kendisine bir vekil tayin ederdi. Mesela 1636 yılında onun adına Hasan bin Ali⁹³, ardından 1647 yılında Seyyid İbrahim bin Muhammed Mekke'yi yönetti⁹⁴.

Şerif Zeyd'in, Hakim Tacuddin bin Ahmed bin İbrahim isimli çok zeki bir katibi vardı⁹⁵. İstanbul'a gönderdiği elçi ise Seyyid Süleyman bin Musa bin Berekat'ti⁹⁶. Mısır'a gönderdiği elçisi de, Seyyid Ali bin Hayza idi⁹⁷.

Mekke dışındaki bölgelerin idaresine gelince, Şerif Zeyd'in oğlu Muhammed Yahya Medine'de, oğlu Ahmed ise Necd bölgesinde bulunmaktaydı⁹⁸. Bu tercihlerden, Şerif Zeyd'in Mekke'deki çevre bölgelerin yönetiminde de oğullarına güvendiğini veya en azından onların şerife bu bölgelerin durumu ve oradaki son gelişmeler hakkında güvenilir bilgi kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.

Şerif Zeyd, üç Osmanlı padişahı IV. Murad, İbrahim ve IV. Mehmed'in çağdaşıydı⁹⁹. Genel olarak şerif ile İstanbul arasında iyi ilişkiler, aralarında yazışmalar ve karşılıklı hediyeler vardı. 1640 yılında Mekke'den İstanbul'a lüks hediyeler gönderilmişti¹⁰⁰. Bunun tersi de geçerli idi; 1649'da İstanbul'dan Şerif Zeyd'e kumaş ve lüks kürk hediye edildi¹⁰¹. Şerif Zeyd'in merkeze gönderdiği mektuplarda, yüksek düzeyde samimiyet, saygı ve uyum izlenmektedir. Örneğin 1653 yılında Arapça yapılan yazışmalardan birinde gayet güzel bir şekilde bahsi geçen görüş yansıtılmaktadır¹⁰².

Şerif Zeyd'in uyguladığı kanunlar, 17. yüzyılda şeriflerle muhatap olma mekanizmasını belirlemede tüm padişahlar ve valiler için temel teşkil etmiştir. Bu nedenle 17. yüzyılın sonlarına ait belgelerde de Şerif Zeyd'in Hicaz'ı iyi idare ettiğini, Mekke gelirlerini şerifler arasında adil bir şekilde bölüştürdüğünü ve kanunları uygulamada ne kadar iyi olduğunu gösteren pek çok işaret görülmektedir¹⁰³.

İdari açıdan Mısır valisi, Mekke ve Hicaz bölgesi ile ilgili ilk bilgi kaynağı olarak kabul edilmektedir¹⁰⁴. Haber verme açısından daha doğru olduğuna inanılan ikinci derecede kaynak ise hacıların kendileri, özellikle Avrupa'dan gelen Bosnalı hacılar olmuştur. Hacılar ekonomik,

92 Ali b. Ahmed İbn Masum, *Sulafetü'l-Asr fî Mahasini'l-şuara' bi-Kulli Mısır*, (Aziz Bey Zend tarafından bastırılmıştır, Mısır: 1907), 133, 141; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 224.

93 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 175.

94 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 470; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 203.

95 İbn Masum, *Sulafetü'l-Asr*, 80.

96 BOA, A. TSMA.e, 656-45; el-Zemdi, *el-Akiku'l-yemani*, 476.

97 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 169; Ahmed es-Siba'î. *Tarih-ü Mekke*, (Suudi Arabistan: Daret el-melik Abdülaziz, 1999), 1: 422.

98 Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 162.

99 Naimâ, *Târih-i Na'imâ*, 3: 920, 937; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 190, 209.

100 BOA, A. TSMA.d, 656-456.

101 BOA, A. TSMA.e, 885-32.

102 BOA, A. TSMA.e, 556-7.

103 BOA, A. DVNSMHH. d, 101-83; 100-290.

104 BOA, A. TSMA.e, 885-60.

idari ve asayiş durumu ile ilgili haberler iletmişler ve bununla da kalmayıp, şeriflerden padişaha da mesajlar getirmişlerdir. Osmanlı Devleti, hacılar ve Hac durumuyla ilgili bilgilere ulaşmak için Mekke'den pek çok haberi, müjdeciler aracılığıyla alırdı. Müjdecî İbrahim, bu görevi yerine getiren o dönemin en belirgin örneklerinden biri olarak öne çıkmaktaydı¹⁰⁵.

Mekke, pek çok imar ve onarıma tanık olup Şerif Zeyd ile Osmanlı Devleti yetkilileri, bunları gerçekleştirmek ve tamamlamak için birlikte çalışmıştır¹⁰⁶. Sadece bir kaynak, Şerif Zeyd'in Mekke'de Zerka adlı bir su kaynağının bakımını ihmal ettiğinden ve padişahın bu duruma kızıp onu uyardığından bahsetmektedir¹⁰⁷. Bu rivayetin tek bir kaynaktan geçmesi, böyle bir şeyin meydana geldiğine dair belgelerde veya başka tarihi kaynaklarda bir kanıtın bulunmamasından dolayı kuşkuyla yaklaşılabilir. Kaynaklarda Şerif Zeyd'ten şehrin bayındırlık işleri ile ilgili şikayet gelmemesi onun görevlerini iyi bir şekilde yaptığı şeklinde yorumlanabilir. Özellikle kaynakların fikir birliği ettiği tek şey, onun disiplinli ve çalışkan bir adam olduğudur.

Şerif Zeyd, yaklaşık 35 yıl 1 ay hüküm sürüp 1666 tarihinde 61 yaşında iken öldü ve el-Muallaa'ya gömüldü¹⁰⁸. Seyyah Ayyaşî, Şerif Zeyd'in akrabalarından hiçbirini öldürmediğini, aksine sadece sürgün emri verdiğini, devlet adamlarına hediye ve para vermediği için cimri biri olarak tanımlandığını, bilakis fakirlere karşı merhametli davranıp sadaka verdiğini anlatır. O, Hicaz halkı tarafından çok sevilirdi ve Hicazlılar onun hakkında, eğer eşsiz özelliklere sahip güçlü bir kişiliği olmasaydı 35 yıl gibi uzun bir süre Mekke şerifliğinde kalamayacağını söylerlerdi¹⁰⁹. Şerif daha sonraki olaylarda kritik roller oynayan pek çok çocuk bıraktı, bunlar: Saad, Muhammed Yahya, Ahmed, Hasan ve II. Muhsin'dir¹¹⁰.

Sonuç

Yaklaşık 35 yıl boyunca tek adam olarak Mekke şerifliğini üstlenen Şerif Zeyd, bir yandan Safevî Devleti'nin Irak'taki askeri harekâtına, diğer yandan Arap kabilelerinin ve Yemen İmamları'nın isyanları nedeniyle Osmanlı Devleti'nin sınırlayıcı girişimlerine rağmen, Mekke Şerifliği kurumuna gerçek rolünü geri kazandırmayı başarmıştı. Hicaz, Şerif Zeyd'in çabaları sayesinde, padişaha mutlak sadakatle bağlı bir Osmanlı toprağı olarak kalmıştı. Şerif Zeyd, Arap kabilelerini kontrol altına almasının bir neticesi olarak Osmanlı ve Safevî hacılarını iyi bir şekilde yönetebilmişti. En önemlisi, Mekke şerifinin haklarının birçoğunu geri almayı başarmıştı. Bu haklar arasında Cidde limanının gelirlerinin yarısını elde etmek ve Hac emirleri ile Cidde sancakbeylerinin Mekke'nin iç işlerine karışmasına izin vermemek bulunmaktadır.

Medine-i Münevvere, Şerif Zeyd'in yeniden kontrolü ele geçirme çabalarına rağmen, doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'nin adamları (Medine şeyhülharem ve kadısı) tarafından

105 BOA, A. TSMA.e, 796-18; BOA, A. TSMA.e, 885-32; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükere-me Emirleri*, 54.

106 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 475-476; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 171-175, 222.

107 el-Vezîr, *Tarih Tabak el-Halva*, 150.

108 el-Muhibbî, *Hulasatü'l-'Eser*, 2: 185; el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 477; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 236; Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 161.

109 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 326-327.

110 Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 161.

yönetilen bir bölge haline geldi. Böylece şerifin Medine bölgesinin yönetimindeki rolü giderek azaltıldı.

Bedevi Arap aşiretlerinin isyanı ve sıklıkla Hac yollarını kapatmaları, genellikle hac emirlerinin bu aşiretlerin içinde buldukları sosyolojik durumu tam olarak anlayamamaları ve bu sebeple taleplerine olumlu yanıt vermemeleri gibi nedenlere dayanmaktaydı. Bu mesele, bir yandan şeriflerin hac emirleri ile olan ilişkilerine, diğer yandan Arap kabilelerinin Hac kervanlarına karşı tavır ve davranışlarına yansımıştı. Şerif Zeyd, bu kabileleri ve onların Hicaz bölgesindeki hareketlerini, özellikle de Necd ve Kuzey Mekke'deki kabileleri kontrol edebilmişti. Hem Mekke'den Medine'ye, hem de Mekke'den Cidde'ye giden yolların güvenliği sağlanmıştı.

Osmanlılar ile Safevîler arasındaki siyasi ve askeri çekişmeler nedeniyle Safevî Devleti reayasının hacca gitmesi engellenmişti. Şerif bu meseleyi takip ederek Osmanlı padişahının emirlerini uyguladı. Safevî hacılarının hac ibadetlerini yerine getirmelerine izin verildikten sonra Mekke ve Medine'deki yaşamları güvenli ve rahat hale geldi.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

Arşiv Kaynakları:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defteri (DVNSMHHM.d), 89, 91, 100, 101.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi (TSMA.d), 656-456, 484. (TSMA.e), 799-2, 886-1, 717-47, 885-60, 885-32, 556-7, 885-60, 796-18, 532-3, 1063-48.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ruûs Kalemi Defteri (A: RSK. d), 1492.

Arpça ve Türkçe Eserler:

Kur'ân-ı Kerim

el-Ansarî, Abdurrahman b. Abdülkerim el-Medenî. *Tuhfatü'l-Muhibbîn val'ashab fi Ma'rifati ma lil-Madaniyîn mine'l-ensab*. nşr. Muhammed Arvisi. Tunus: el-Mektebetü'l-Atîka, 1970.

el-Ayyaşî, Abdullah b. Muhammed. *el-Rihlet-ülavyaşiye*. nşr. Said Fazilî ve Süleyman Kuraşî. 2 cilt. Abu Dabi: Dar el-Suydi, 2006.

Ali, Yahya b. Hüseyin b. el-Kasim, *Gayet el-'Amanî fi 'Ahbari'l-Kutri'l-yemanî*. nşr. Said Aşûr. Kahire: Darü'l-kitap el-Arabî, 1968.

- el-İsamî, Abdülmelik b. Hüseyin. *Samt el-Nucumü'l-avali fi Ahbari'l-avail ve el-Tavali*. nşr. Adil Ahmed. 4 cilt. Beyrut: Darü'l-kutubi el-İlmiyyeh, 1998.
- el-Muhibbî, Muhammed Emin b. Fadlullah. *Hulasatü'l-'Eser fi 'Ayyani el-karni'l-hadî Aşr*. 4 cilt. Beyrut: Dar Sâdır, 1990.
- el-Şelî, Muhammed b. Ebî Bekir. *Akdu'l-cevahir vl-Durar fi Ahbari'l-karni'l-hadî Aşar*. nşr. Abdülrahman Süleyman ve Raşid Sa'ad. Suudi Arabistan, Merkez el-Melik Faysal lil-Buhûs, 2014.
- el-Sincârî, Ali b. Tacuddin. *Manayihü'l-kerem fi 'Ahbari Mekke ve el-Beyti ve Vulati'l-Harem*. nşr. Cemil Abdullah el-Masrî. 6 cilt. Mekke: Ümmü'l-kura Üniversitesi, 1998.
- el-Vezîr, Abdullah b. Ali. *Tarih Tabak el-Halva ve Seha'ifi'l-meni ve s-Selvâ/Tarih el-Yemen fi el-Karnil-hadî Aşar el-Hicrî*. nşr. Muhammed Abdülrahim. Beyrut: Dar el-Mesîre, 1985.
- el-Zemdî, Abdullah b. Ali. *el-Akiku'l-yemani fi Hawadisi ve Vafiyati'l-mihlafi el-Süleymanî*. 515 sayfa. Kral Soud Üniversitesi. No:77081488/20/3.
- el-Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmud. *el-A'lâm*, 8 cilt. Beyrut: Darü'l-ilm lil-melayîn, 2002.
- Evliya Çelebi. *el-Rihlatül-hicaziyye*. nşr. Safsafî Ahmed Mürsî. Kahire: Darü'l-afak el-Arabiyye, 1999.
- Dahlan, Ahmed b. Zeynî. *Hulasatü'l-kelam fi Beyani Ümerai'l-beledi el-Haram*. nşr. Ebû Abdullah Muhammed Hasan. Suudi Arabistan: Ardü'l-harameyn littiba'ti ve el-Neşr, ty.
- İbn Masum, Ali b. Ahmed. *Sulafetü'l-Asr fi Mahasini'l-şuara' bi-Kulli Mısır*. Aziz Bey Zend tarafından bastırılmıştır. Mısır: 1907.
- İbnü'l-Vekîl, Yusuf el-Mellevanî. *Tuhfatü'l-ahbab Bi-men Meleke Mısır min el-Muluki ve n-Nuvvab*. nşr. Muhammed Şiştavî. Mısır: Darü'l-afaki el-Arabiyye, 1999.
- Kâtib Çelebi. *Fezleke*. nşr. Zeynep Aycibin 2 cilt. İstanbul: Çamlıca, 2016.
- Kâtib Çelebi. *Fezleketü't-tevârih*. nşr. Seyyid Muhammed. Mısır: Cenub el-Vadî Üniversitesi: 2003.
- Naîmâ, Mustafa. *Târih-i Na'imâ*. nşr. Mehmet İpşirli. 6. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Sabri Paşa, Ayüb. *Mirâtül-Haremeyn*. ter. Muhammed Harb. 5cilt. Kahire: Darü'l-afaki el-Arabiyye, 2004.
- Topçular Kâtibi, 'Abdülkadir Efendi Tarihi. nşr. Ziya Yılmaz. 2 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- es-Siba'î, Ahmed. *Tarih-ü Mekke*. 2 cilt. Suudi Arabistan: Daret el-melik Abdülaziz, 1999.
- Evliya Çelebi. *Seyâhetnâme*. 10 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Uzunçarşılı, İsmail. *Mekke-i Mukereme Emirleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- el-Samilî, Ali. Tarihü'l-Tenafur Beyn Emiri Mekke Şerif Saad Bin Zeyd ve Şeyhülharem Sancak Cidde Hasan Paşa. *Kahire Üniversitesi: Küliyet Dar Al-ulum dergisi*, Sy. 55, (Temmuz 2010) 567-630.
- Aydeniz, Tuğba, "Osmanlı Devletinde Mekke'nin yönetimi 1517-1617". Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2010.

